

Sivistyksen varhaista käsitehistoriaa

Heikki Kokko

Artikkeli käsittelee suomen kielen sivistys-sanan käsitehistoriaa 1820-luvun alusta 1840-luvun lopulle. Näkökulmana on käsitteen muotoutuminen jatkuvassa monikielisessä ja -kulttuurisessa tilassa. Artikkelissa tuodaan esiin, kuinka sivistyksestä muovautui omaleimainen eurooppalainen kulttuurikäsite, jonka alkuaikoina luodut merkitykset, rajaukset ja jäsenyykset ovat edelleen läsnä.

Sanan sivistys lausumisessa on tiettyä arvokkuutta. Yleisimmässä nykymerkityksessään sillä viitataan yksilön henkiseen kehittyneisyyteen tai kypsyyteen. Sivistystä voidaan ajatella saatavan omaksumalla tietoa, mutta usein syvimpänä sivistyksenä pidetään sellaista, jota ei voi pelkästään kirjoista lukea. (Cd-Perussanakirja 1997.)

Sivistyksellä on myös laajempi kollektiivisuuntautunut merkityksensä. Yksilön sivistyksen lisäksi voidaan puhua esimerkiksi kansakunnan sivistyksestä tai länsimaalaisesta sivistyksestä. Tällöin sivistys samastuu sanojen kulttuuri ja sivilisaatio kanssa. (Cd-Perussanakirja 1997; ks. myös Ojanen 2008, 6–30.) Nykykielessä kulttuuri on tässä merkityksessä saanut yliotteen sivistyksestä, mutta vielä 1800-luvun puolella ei juuri puhuttu suomalaisesta kulttuurista, vaan suomalaisesta sivistyksestä. Sivistys onkin yksi 1800-luvun Suomen historian avainkäsitteistä. 1800-luvun puolivälissä kansallisen sivistyksen nimiin vanhoi nationalistisista aatteista innostunut oppineisto. Vuosisadan loppupuolella yksilön sivistys oli yksi monien uusien kansanliikkeiden tunnussanoista.

Sivistyksen erikoisuus eurooppalaisessa katsannossa on sen laaja-alaisuus. Siinä missä monissa muissa kielissä tarvitaan kokonainen kulttuuriterminologia, suomessa voi periaatteessa selviytyä yhdellä käsitteellä, sivistyksellä. Sivistyksellä voi ilmaista niin yksilön henkistä kehittyneisyyttä, kuvailla käytöstapoja ja olemusta kuin viitata kansalliseen kulttuuriin. Sivistyksellä voidaan myös viitata siirtymiseen luonnontilasta järjestetyn yhteiskunnan puolelle. Monessa muussa kielessä kulttuurikäsitteiden keskinäinen jäsenyys on paljon eritellympi.

Eri eurooppalaisten kielten kulttuurikäsitteille on tyypillistä, että niiden merkityssisältöön on vaikuttanut vahvasti niiden syntyajan historiallinen konteksti. Englanti ja ranska ovat saaneet kulttuurikäsitteensä *culture* ja *civilization* keskiajalla suoraan latinasta. Saksassa puolestaan kulttuurikäsitteistö *Bildung*, *Kultur* ja *Civilisation* kehitettiin vasta 1600–1700-lukujen aikana. (Koselleck 2002, 174–175; ks. myös Bollenbeck 1994 96–312.) Ruotsalaiset saivat käsitteistönsä *bildning*, *kultur* ja *civilisation* saksasta aatteellisten virtausten myötä 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa. (Hansson 1999, 56–57).

Juuri erilaisista syntyvaiheista johtuen eurooppalaisissa kulttuurikäsitteissä on suuria eroja, minkä vuoksi niiden kääntäminen kielestä toiseen on usein vaikeaa. Esimerkiksi pohjimmiltaan yksilön itsereflektiivistä muotoutumista kuvaavalle saksan kielen sanalle *Bildung* on vaikea löytää vastinetta englannin tai ranskan kielestä. (Ks. Koselleck 2002, 173–174.) Samalla tapaa monesta kielestä löytyvällä *civilisation*-sanalla on eri kielissä erilaisia ja jopa vastakkaisia merkityksiä. Siinä missä Englannissa ja Ranskassa on tunnettu ylpeyttä *civilizationista* viittaamalla näiden maiden panokseen länsimaalaisen edistyksen globaalis-

sa laajenemisessa, saksan kielessä *Civilisation* on ilmaissut aina jotain ulkonaista ja toisarvoista. Sen sijaan saksalaisesta *Kulturista*, jolla on viitattu saksalaisista henkisistä ja aineellisista saavutuksista huokuvaan alkuperäisyyteen, on tunnettu nationalistista ylpeyttä. (Elias 2000, 6–7; Geuss 1996, 163.)

Suomen kielen sana sivistys on tutkimuskirjallisuudessa usein yhdistetty melko suoraan saksan kielen *Bildungiin* ja ruotsin *bildningiin*. On kuitenkin syytä epäillä, että suomen kielen etäisyys saksasta ja ruotsista, sekä se, että sivistys-käsitettä muotoiltiin huomattavasti myöhemmin, ovat tuottaneet suomen kieleen omalaatuisen kulttuurikäsitteen.

Tarkastelen tässä artikkelissa sivistyksen varhaista käsitehistoriaa 1820-luvulta 1840-luvun lopulle. Tarkoituksena on selvittää, miten sivistys liittyi osaksi suomalaista kirjakieltä sekä muotoutui eurooppalaisessa katsannossa omalaatuiseksi kulttuurikäsitteeksi.

Metodologisena ratkaisuna on käsitehistoriallinen lähestymistapa. Käsitehistoria ei näe käsitteitä ajattomina tai pysyvinä vaan pyrkii refleктоimaan käsitteiden rakentamisprosesseja sekä tuomaan esiin kamppailuja ja valtasuhteita, joita käsitteiden syntyminen ja vakiintumisen taustalla on. (Hyvärinen ym. 2003, 9–10.) Käsitehistoria on kokemuksen historiaa, jonka tavoitteena on ymmärtää, miten ihmisten kokemus omasta olemisestaan ja toiminnastaan rakentuu. (Koselleck 2002, 35–37; ks. myös Hyrkkänen 2002, 117.) Käsitteiden ei läh-
tökohtaisesti katsota olevan universaaleja, vaan niiden taustalla nähdään kunkin kieliyhteisön yhteiskunnalliset ja kulttuuriset rakenteet. Käsitehistorian kautta päästään kiinni eri aikoina muuttuvaan inhimilliseen kokemukseen näistä rakenteista.

Artikkelin aineistona toimi aikakaudella julkaistu kirjallinen suomenkielinen materiaali. Aineiston löytämisen ja suodattamisen apuna ovat toimineen Martti Rapolan sivistys-sanan esiintyvyyttä tarkastelevat tutkimukset sekä laajat haut verkossa toimivien Kansalliskirjaston Historiallisen sanomalehtikirjaston ja aikakauslehtien aineistoista. Toinen apuväline aineiston saamisessa ja hallinnassa ovat olleet Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen Kaino-aineistopalvelun tekstikorpuks.

Sivistys-sanan synty

Kielentutkija Martti Rapola on sanojen ensiesiintymisiä luodanneiden tutkimusten kautta selvittänyt, että sivistys-käsite esiintyi ensi kertaa suomalaisessa julkisessa keskustelussa 1820-luvun alussa. *Turun Wiikko-Sanomissa* kirjoitettiin tällöin kansan sivistymisestä, tapojen ja käytöksen sivistämisestä ja talonpoikaissäädylle kertyvästä sivistyksestä. Asialla oli lehden julkaisija ja toimittaja yliopiston historian apulainen Reinhold von Becker, jonka jälkeen sivistys-sanaa käytti 1830-luvun taitteessa C. A. Gottlund ja 1830-luvun lopulla Elias Lönnrot. (Rapola 1946, 375–376; Rapola 1953, 74–76.)

Rapola on esittänyt sivistys-sanan tulosta suomen kirjakieleen tulkinnan, jossa keskeisellä sijalla on se, että sanan ensimmäiset käyttäjät Becker ja Gottlund olisivat saaneet syykkeen sanan käyttöön kansankielestä. Rapolan mukaan Beckerin ja Gottlundin kotiseuduilla Keski-Suomessa ja Länsi-Savossa sivistäminen ja sivisteleminen ja muut erilaiset muodot ovat esiintyneet vanhoina, esimerkiksi pinnan viimeistelevää puhdistusta, pellavan harjaamista ja ulkonaisen esiintymisen kohentamista tarkoittavana kansankielisinä murre-sanoina. Kansankielen muodot, joihin Rapola viittaa, ovat löytyneet 1900-luvun alkuvuosikymmeninä tehtyjen murrekartoitusten yhteydessä. (Rapola 1946, 376–378.) [1]

Sivistyksen käsitteellisestä muotoutumisesta voi esittää myös toisenlaisen, enemmän ajan oppineiston ajattelutapoja korostavan tulkinnan. Suomalaista kirjakieltä, sen sanoja ja käsitteitä, luotiin ja muokattiin 1800-luvun alkuvuosikymmeninä kaksikielisessä käsitteellisessä tilassa. 1800-luvun alkuvuosikymmeninä aikaisemmin varsin kehittymätöntä suomen

kirjakieltä normitettiin eurooppalaiselle tasolle. (Ks. Hyvärinen ym. 2003, 14–15.) Tästä johtuen muut eurooppalaiset kielet ja niiden jäsenyykset olivat jatkuvasti mukana suomen kielen käsitteiden muotoutumisprosessissa. Keskeisimmässä osassa oli monen määrittäjän äidinkielenään puhuma ruotsin kieli, sillä suurin osa suomalaisuudesta ja suomen kielestä innostuneesta eliitistä puhui äidinkielenään tätä kieltä. Harvat kotikielenään suomea puhuneet kielen käyttäntöjä määrittämään päässeet miehet olivat hekin käyneet läpi ruotsinkielisen koulutuksen aakkosten ensi kirjaimista aina yliopiston luentosaleihin asti.

Sivistys-käsitteen pohjautumista kansankieleen korostavan tulkinnan sijasta voikin esittää, että käsitteen ilmaantumiseen ja sen sisältöön vaikutti ennen kaikkea ruotsin kielen saksalaisperäinen kulttuurikäsitteistö kultur-civilisation-bildning. Traditionaalisessa saksalaisessa merkityksessä *Kultur* on ollut ennen kaikkea saavutuksia, kulttuurituotteita, jotka saattoivat olla sekä henkisiä että materiaalisia. *Kulturin* ilmentymäksi saatettiin lukea kansallista ominaislaatua kuvaava kirjallisuus, tiede, taide, uskonnollinen järjestelmä tai filosofia. *Civilisation* puolestaan on ollut ylikansallinen kehitysprosessi, joka saksalaisessa traditiossa nähtiin usein jokseenkin toisarvoisena ja pinnallisena. (Elias 2000, 6–9; Manninen 1989, 55.) Bildning taas on nähty pohjimmiltaan yksilön itsereflektiivisenä henkisenä muotoutumisena. (Koselleck 2002, 180–181.) [2]

Tämä ruotsin kieleen saksasta uushumanististen virtausten mukana 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa siirtynyt kulttuurikäsitteistö siirtyi pian myös Suomen puolelle ruotsin puhuvan oppineiston käyttöön. Se on keskeisessä osassa J.J. Tengströmin vuosina 1817–18 julkaistussa fennomanian merkkikirjoituksessa *Om några hinder för Finlands literatur och kultur*. Tengströmin mukaan civilisation tarkoitti vain ulkonaisia asioita: yhteiskunnallista kansalaisturvallisuutta, rauhaa ja mukavuutta. Kultur puolestaan oli Tengströmille edellistä korkeampaa. Se oli jotain, joka kohosi yhteiskunnan ja ihmisten ulkonaisten tarpeiden ja etujen yläpuolelle. Bildning taas oli Tengströmille sekä tietämistä että toimintaa, jossa yhdistyi sisäisesti tieto ja hyve. Tengströmin mukaan hyötyä ei pidä ymmärtää bildningin suoranaiseksi päämääräksi, vaan sen seuraukseksi ja hedelmäksi. Tengströmin mukaan ”todellinen älyllinen bildning saavutetaan ainoastaan rehellisen, terveen ja elävän ymmärryksen sekä maailman ja ihmisten sisäisen tuntemuksen kautta”. Se ei ollut kuivaa henge-töntä oppineisuutta eikä pinnallista maailman tuntemusta. Sitä ei liioin voinut saavuttaa ”seurustelemalla useiden erilaisten ihmisten kanssa”. Tengströmin mukaan tällainen sosiaalinen toiminta saattaa tehdä ihmiset ovelammiksi ja viekkaammiksi, mutta ei jalommiksi tai viisaammiksi. Todellinen bildning oli vapaata, harmonista ja filosofista, ja se sisälsi hyvin selviä, järjellisiä ja tiedollisia kuin myös tiettyjä kokemusperäisiä asioita. (Tengström 1817–1818, 89–90, 94, 106–107.)

Ruotsinkielinen saksalaisperäinen kulttuurikäsitteistö levisi seuraavina vuosina ja vuosikymmeninä ruotsinkielisten oppineiden kielenkäyttöön. Tengström oli merkittävä hahmo suomalaisessa nationalistisessä liikkeessä, sillä hän toimi nuorten kansallisten suurmihen-alkujen J. V. Snellmanin, J. L. Runebergin ja Z. Topeliuksen yliopistollisena innoittajana ja opettajana osallistuen myös Lauantaseuran toimintaan. Lisäksi Tengström toi Suomeen hegeliläisen filosofian, jonka J. V. Snellmanin kehittämää suomalaista muotoa on alettu kut-sua Suomen kansallisfilosofiaksi. (Ks. esim. Manninen 2003, 228–230.)

Tengströmin tarkasti erittelemä kulttuurikäsitteistö esiintyi myöhemmin suomalaisten oppineiden tuotannossa. *Bildung*-ajattelusta muodostui keskeinen osa Snellmanin filosofiaa (Väyrynen 1992, 147–159). Topeliuksen kuuluisassa vuonna 1845 ilmestyneessä kirjoituksessa *Äger det Finska Folket en historie?* olivat ”bildning”, ”civilisation” ja ”kultur” käytössä (Ks. Topelius, 1845). Myös Elias Lönnrot käytti ruotsinkielistä kulttuurikäsitteistöä

vuonna 1842 ilmestyneessä teoreettisessa artikkelissaan ”*Om närvarande tids poesi hos Finska Allmogén*” (Ks. Lönnrot 1991 [1842]). [3]

Tämän ruotsinkielisten fennomaanienkin parissa laajalle levinneen kulttuurijäsennyksen voi epäillä säteilleen myös kovaa vauhtia kehittyvään suomen kirjakieleen. Näyttääkin siltä, että Tengströmin esille tuoma ruotsinkielisten kulttuurikäsitteiden jäsenitys oli tärkeässä osassa myös silloin, kun Becker otti käyttöön sanan sivistys muutamaa vuotta myöhemmin. Tällöin Becker kirjoitti Suomen kansan historiaa kuvaavassa kirjoituksessaan siitä, kuinka jokaisen kansan on huvittavaa muistella, kuinka se ”vähittäin kokoontui yhteisen hallituksen alle, ja sen kautta sivistyi ja tointui toisten kansain vertaiseksi.” (Becker 1820.) Becker yhdisti sivistymisen hallintokoneiston luomiseen ja toisekseen rinnasti sen ”tointumisen” eli kehittymisen kanssa. Tällaisenaan se näyttäytyy lähes suorana ulkonaista ja usein institutionaalista kehitystä tarkoittavan civilisation-sanan ruotsinkielisen verbimuunnoksen civilisera käännökseenä. [4]

Becker oli historian apulaisen virastaan huolimatta ennen kaikkea kielimies. Porthanin edustaman leibnizlaisen kielitieteen perinteen jatkajana hän kunnioitti kielen alkuperäisyyttä ja merkityksiä. (Ks. Ikola 2000, 116–117.) Tästä johtuen hän ei luonut kulttuurikäsitteistölle uutta käsitteistöä vaan käytti kielessä jo ennestään ollutta ainesta.

Siveä- tai siviä-sana oli ollut suomen vanhassa kirjakielessä jo vuosisatoja. Beckerin käytössä olleista 1700-luvun sanakirjoista Jusleniuksen sanakirja kääntää tämän sanan ruotsiksi siten, että se tarkoitti kohteliaisuutta, säädyllisyyttä ja siivoutta (Juslenius 1745, 347). Myös 1700-luvulla kirjoitettu Gananderin sanakirja tuntee nämä käännökset, mutta lisää mukaan ruotsinkielisiä käännöksiä, jotka tarkoittavat hiljaista, rauhallista ja hyvää (Ganander 1997, 886). Huomattavaa on, että siveän käännökset viittaavat pääosin ihmisen ulkoisesti havaittavissa olevaan käytökseen ja ulkoasuun. Tällaisenaan ne sopivat ruotsinkielisen civilisationin edustamaan ulkonaisuuteen. Tämän lisäksi Jusleniuksen ja Gananderin sanakirjoissa siveä on käännetty latinan sanalla *civilis*, joka on eurooppalaisena kulttuurikäsitteenä tunnetun *civilisation*-sanana kantamuoto. (Ks. Juslenius, 1745, 347; Ganander 1997, 886.)

On myös muita seikkoja, jotka viittaavat siihen, että Becker pyrki istuttamaan ruotsinkielisen kulttuurikäsitteistön merkityksiä suomen kielen jo olemassa oleviin muotoihin. Vuosi sivistyksen ilmaantumisen jälkeen, vuonna 1821, Becker nimittäin määritteli toista jo vanhaan kirjasuomeen kuulunutta sanaa valistus siten, että se samaistui ruotsinkieliseen käsitteistöön kuuluvan ihmisen itsereflektiivistä muotoutumista merkitsevän bildning-sanana kanssa. Beckerin mukaan

Valistukseksi sanotaan kaikkalainen niin maailmallinen kuin hengellinen taito, joka korottaa ihmistä yli muiden luontokappaletten, kaunistaa häntä yhteisessä elämässä ja opettaa hänen paremmin tuntemaan sekä maailmaa että itseänsä. Valistus on järjellen ja sielullen terveellinen nautinto ja tarpeellinen virvotus. (Becker 1821.)

Valistus-sana viittasi vanhassa Agricolan kirjasuomessa valoon ja valaistukseen. Metaforisesti sitä on alettu käyttää viittaamaan tietoon ja ihmisen valaistumiseen jo 1600-luvulla (Rapola 1946, 370–375). Tässä mielessä on luontevaa, että Becker valitsi sen ihmisen sisäiseen kehitykseen viittaavan bildningin vastineeksi. Toisaalta tämä valinta oli ristiriitainen. Tässä käännöksestä oli ongelmallista se, että sana valistus oli jo ennestään ruotsin kielen sanan upplysning käännos. Monet uushumanistista ajattelua edustaneet oppineet pitivät juuri valistusta (upplysning) ja valistuksen ajaksi kutsumaansa aikakautta suoranaisena bildningin vastakäsitteenä. Esimerkiksi Tengström suuntasi edellä mainitun kirjoituksensa

juuri valistuksen aikakautta ja sen käsitystapaa vastaan. Tengström piti valistuksen ilmentämää ajattelutapaa pintapuolisena ja egoistisena hyödyntävoitteluna. Tengströmin mukaan valistuksen aikakauden aikana ranskalainen kulttuuri oli levinnyt joka puolelle Eurooppaa ja pilannut aitoon isänmaanrakkauteen perustuneet, kansallisesti omaleimaiset kulttuurit. (Tengström 1817–1818, 79–85.) Beckerin kansanvalistuksellisessa ohjelmassa bildning ja upplysning eivät kuitenkaan näytä olleen vastakkaisia asioita. Jo ilmoittaessaan vuonna 1819 saaneensa privilegion suomenkieliselle rahvaalle suunnatun lehden toimittamiselle Becker käytti sanoja bildning ja upplysning rinnakkain kuvatessaan lehden pyrkimyksiä. (Becker 1819.)

Becker selvästi halusi sivistys-sanaa kehitellessään pitää kiinni suomen vanhassa kirjakielessä jo olemassa olevasta sanastosta. Sieltä löytyi ihmisen sisäisyyteen viittaava valistus ja ulkonaiseen ryhdikkyuteen viittaava siveys. Nämä sanat saivat riittää myös ruotsinkielisen kulttuurikäsitteistön suomentamiseen.

Becker käytti sivistys-sanaa 1820-luvulla vielä kahteen otteeseen. Ensin sivistys ja valistus esiintyivät rinnakkain siten, että valistus viittasi juuri ihmisen sisäiseen ja tiedolliseen edistykseen ja sivistys käytöstapoihin ja ulkokuoreen. Vuonna 1822 hän kirjoitti talonpoikaiselle säädylle suunnatusta tiedosta ja huvituksesta, joka ”valistaa mieltä ja sivistää tapoja ja käytöksiä yhteisessä elämässä.” (Becker 1822a.) Toisella kertaa Becker myös rinnasti sivistyksen ja valistuksen kirjoittamalla talonpojille karttuvasta valistuksesta ja sivistyksestä (Becker 1822b). Rapolan mukaan 1800-luvun alkupuolella tämä kaksikko rinnastettiin toisilleen läheisinä, mutta silti niiden merkityksessä oli ero. Valistus liittyi ihmisen tietoisuuden kasvamiseen, kun taas sivistys viittasi varhaisessa vaiheessaan lähinnä tapa- ja muutokulttuuriin. (Rapola 377–378, 380.)

Näyttää siis siltä, että hakiessaan vastinetta ruotsin kielen civilisation-substantiiville ja civilisera-verbille Becker johti suomenkielisen verbin jo vanhassa kirjakielessä esiintyneestä siveä- tai siviä-sanoista. Tätä tukee Beckerin valistus-sanana käyttö sekä sivistys-sanana muut käyttötavat seuraavina vuosina. Sivistys-sana ja sen muunnokset merkitsivät Beckerille selvästi yksilötasolla ulkonaisten tapojen ja käytöksen kohentamista sekä kollektiivitasolla instituutioissa tapahtuvaa ulkonaisten olojen kohentamista sekä yleistä kehitystä. Tällöin se samaistui ruotsin kielen civilisera- ja civilisation-sanoihin.

Yhteenvedona voi todeta, että Becker loi sivistys-sanana kulttuurikäsitteeksi suomen kieleen 1820-luvun alussa. Hän teki sen saksalais-ruotsalaisen kulttuurikäsitteistön innoittamana ja sovitti sen suomen vanhassa kirjakielessä esiintyneisiin sanoihin ja merkityksiin.

Elias Lönnrotin käsitteellistymätön sivistys

Sivistys-sanalle ei ollut Beckerin ja Gottlundin jälkeen vähään aikaan ollut käyttöä suomenkielisessä tekstissä, kunnes vuonna 1836 juuri *Kalevalan* julkaissut Elias Lönnrot törmäsi ruotsinkieliseen kulttuurikäsitteistöön ja sen suomentamisen ongelmiin. Tämä tapahtui Lönnrotin kääntäessä suomeksi Karl Friedrich Beckerin maailmanhistorian ruotsinkielistä laitosta. (Loebell 1829.) *Muistelmia Ihmisten Elostä Kaikkina Aikoina* -teos ilmestyi vuoden 1836 aikana sekä Lönnrotin toimittaman *Mehiläinen*-lehden liitteenä että itsenäisenä teoksena (Lönnrot 1836a).

Beckerin kirjan kääntäminen suomeksi oli varsin kunnianhimoinen hanke. Teos vilisi käsitteitä, joille kehittymättömällä suomen kielellä ei löytynyt kunnollisia vastineita. Kulttuurikäsitteistä usein mainittuja olivat bildning ja kultur sekä jälkimmäisen synonyymi odling.

Lönnrot ratkaisi näiden kohtien kääntämisen yleensä ohittamalla ne kokonaan tai korvaamalla jollain kiertoilmaisulla. Lönnrot päätyi kuitenkin käyttämään sivistys-sanaa eri muodoissaan yhteensä kuusi kertaa. Lönnrot kirjoitti mm. ”nykyseen elämään sivistymisestä”, ”kansalliseen elämään sivistymisestä” ja ”sivistyneemmistä kansoista”. (Lönnrot 1836a, 6, 7, 16.) Näissä kohdissa Lönnrot oli korvannut alkutekstin kulturin tai odlingin sivistymisellä (Lönnrot 1836a, 6, 7, 9 & 27; vrt. Loebell 1829, 9, 12, 14, 41). Kerran hän käänsi alkutekstin lauseen ”stam med högre bildning” sanaparilla ”sivistyneemmillä kansoilla” (Lönnrot 1836a, 16, 25). Kun Lönnrot kirjoitti sivistymättömyydestä, oli ruotsinkielisessä tekstissä puhe raakuudesta (Lönnrot 1836a, 50; vrt. Loebell 1829, 70).

Kun Beckerin määrittä sivistys-sanana vastaamaan lähinnä ruotsinkielisen kulttuurikäsitteistön civilisation-sanaa, Lönnrot siis laajensi sen merkitysalan vastaamaan myös muita käsitteistön jäseniä kulturia ja bildningiä. Tätä korosti myös se, että hänelle ei kelvannut Beckerin bildning-merkityksessä käyttämä valistus, jota ei mainittu suomennoksessa kertaakaan.

Miksi Lönnrot sitten toimi näin? Hänen vaihtoehtojansa suomennostyössä olisi ollut tuoda käsitteet bildning, kultur ja civilisation sellaisenaan suomen kieleen tai sitten keksiä kaikille näille uudet suomenkielisiä kuulostavat sanat.

Ratkaisu ei ollut Lönnrotille helppo. Suomennostyö sai hänet pohtimaan juuri ulkomaalaisten oppisanojen käytön ongelmallisuutta. Työn ollessa käynnissä vuonna 1836 hän kirjoitti *Mehiläiseen* kirjoituksen, jossa hän otti kantaa ulkomaalaisperäisten oppisanojen suomentamiseen. Lönnrot kertoi päätyneensä siihen kantaan, että vaikka kreikan ja latinan oppisanat olivat kelvanneet sellaisenaan moneen eurooppalaiseen kieleen, oli kuitenkin parempi kehittää omaleimaisia suomenkielisiä oppisanoja kuin tuoda ulkomaalaisperäisiä sanoja suoraan suomen kieleen. Lönnrot perusteli päätöstään lähinnä sillä, että uusia oppisanoja oli kehitetty muissakin kielissä, esimerkiksi venäjässä. (Lönnrot 1836b, 10–12.)

Yli kaksikymmentä vuotta myöhemmin, vuonna 1857, Lönnrot valitteli *Suomi*-aikauskirjassa sitä, että suomalaiset eivät voineet, niin kuin monet muut kansat, lainata ”jalosukuisia” kreikan ja latinan sivistyssanoja, koska suomi oli täysin eri sukuperää kuin indogermaaniset kielet. Lönnrotin mukaan sivistyssanojen lainaamisella oli etunsa mutta myös haittansa, sillä koulua käymättömät eivät ymmärrä omaa kieltänsä lukiessaan näitä sivistyssanoja. Lönnrot painottikin, että Suomessa kirjakieli oli pidettävä koko kansan kielenä. Lönnrotin mukaan antiikin Kreikan korkeaksi nousseeseen sivistykseen vaikutti juuri se, että silloiseen kreikan kieleen ei tullut lainoja, vaan kaikki sivistyssanat jouduttiin keksimään. Lönnrotin mukaan kreikan kieli ”tuli senkautta kaikille Kreikkalaisille helpommaksi ymmärtää, kun mitkään nykyisen maailman sivistyneet kielet kansoilleen ovat”. Lönnrotin mukaan kansan sivistys oli Euroopan sivistysmaissakin edelleen ”takapajulla”. Tämä johtui Lönnrotin mukaan juuri siitä, että kansan ja oppineiden kielen välillä oli niin suuri ero. (Lönnrot 1857, 73–87, 73–77.)

Lönnrot ei halunnut suomen kieleen suoria ulkomaalaisia lainasanoja, mutta hänellä ei myöskään näytä olleen haluja luoda suomen kieleen tarkkoja vastineita bildningille, kultuurille tai civilisationille. Tämän voi nähdä johtuvan siitä, että Lönnrotin käsitys kielestä tiedetään pohjautuneen Herderin ajatuksiin. Niissä painottui vaatimus, että jokaisen kielen on saatava kehittyä omaehtoisesti. Kielet nähtiin kasvien tapaisina organismeina, joiden arvo mitattiin niiden alkuperäisyydessä ja sekoittumattomuudessa. (Ks. Karkama 2001, 152–159; ks. myös Karkama 2007, 93–103.) Tämä selittää myös Lönnrotin selvän valinnan olla kääntämättä mitään ruotsinkielisen kulttuurikäsitteistön jäsentä yksittäin sivistykseksi. Samaistamalla sivistyksen esimerkiksi pelkästään kulturiksi, hän olisi joutunut kehittelemään uudissanat myös bildningille ja civilisationille. Lönnrot ei halunnut tehdä näin, vaan

luotti siihen, että kun suomen kansa ja sen kieli saavuttaisivat tietyn historiallisen kehitystason, oma kulttuurikäsitteistö luotaisiin omaehtoisessa järjestyksessä ja muodossa. Lönnrotin valinnoilla oli väliä, sillä hän oli aikansa suomen kielen suurin auktoriteetti.

On myös huomattava, että vaikka Lönnrot käytti sivistystä, niin hän ei selvästikään halunnut määritellä sitä tarkkarajaiseksi käsitteeksi vaan jätti sen mieluummin epämääräistä kehitystä ja vertailua sisällään pitävänä sanana. Lönnrot ei nimittäin käyttänyt suomenokseksaan kertaakaan sivistys-sanaa substantiivimuodossa, vaan hän korvasi ruotsinkielisiä kulttuurikäsitteitä ainoastaan sivistys-sanasta johdetuilla adjektiiveilla ja verbeillä, kuten sivistyneempi ja sivistymään. (Lönnrot 1836a, 6, 7, 9, 16, 27 & 50; vrt. Loebell 1829, 9, 12, 14, 25, 41, 70.) Useimmat näistä olivat toimintaa tai vertailua osoittavassa muodossa, jolloin niiden merkityksessä korostuivat kehitykseen ja muutokseen viittaavat puolet.

Kehitysorientoituminen ja käsitteellistämättömyys tulivat esiin myös, kun Lönnrot alkoi käyttää sivistys-sanaa omissa suomenkielisissä kirjoituksissaan. Vuonna 1836 hän vertasi *Mehiläisessä* kansanrunoudessa esiintyvän Lemminkäis-hahmon aikaa omaan aikaansa kysymällä, onko ”nykyinen olomme niinkän muinasesta muuttunut ja sivistynyt” sekä pohdimalla, onko yleensäkin kaikella ololla, toimella ja elämällä vähitellen taipumus ”parata, kaunistua ja sivistyä”. (Lönnrot 1836c, 5.) Samoin vuonna 1840 ilmestyneen Kantelettareen esipuheessa Lönnrot kirjoitti, kuinka ”Kreikalaiset, vanhaan aikaan kaikista sivistyneimmät, kokosivat suurella huolella kansanrunonsa yhteen, ja nykyaikoina on pian kaikki sivistyneet kansat samalla huolella ja rakkaudella niitä kohdelleet.” (Lönnrot 1840, esipuhe VII.) Samassa Kantelettareen esipuheessa Lönnrot kuvasi vanhojen kansanrunojen häviämistä Suomesta kristinuskon ja länsimaisen yhteiskuntajärjestyksen vallatessa alaa. Hän vertasi vanhan runokulttuurin häviämistä Amerikan intiaanien pakenemiseen synkkiin erämaihin eurooppalaisten valloittajien tieltä, kuten myös suomalaisessa arkielämässä havaittuun rahvaan lasten ujostelevaan piilotteluun herrasväen saapuessa talonpoikaiseen pirttiin. Lönnrotin mukaan vanhat kansanrunot olivat ”samalla tavalla ulkoa maahan tulleen sivistymisen jaloista aina edemmä ja edemmä vetäyneet, sillä lailla nyt ainoastaan Karjalassa löytyen.” (Lönnrot 1840, esipuhe LXII.)

Ainoastaan kerran 1830-luvulla Lönnrot kirjoitti sivistyksestä substantiivimuodossa. Vuonna 1839 hän rinnasti eri kansojen asuntopaikat, elämänkeinon, mielenlaadun ja sivistyksen. Sivistys oli tässä merkitsemässä kansakunnan kehityksen astetta, sillä seuraavassa virkkeessä Lönnrot piirsi lukijoiden eteen kuvan ”sivistetystä Franskalaisesta” vastakohtanaan ”Lappalaisen savukodassansa lumikinoksella” ja melkein heti perään kirjoitti ”nykyisistä sivistytetyistä kansoista”. (Lönnrot 1839, 84.)

Suomen kielen suurimman auktorin tapa käyttää sivistys-käsitettä 1830-luvulla kaiken kattavana ja yleisenä kehitys- ja muutuskäsitteenä heijasteli sen käännöksiin myös myöhemmin 1800-luvulla. Sivistys ei milloinkaan vakiintunut bildningin, kulturin tai civilisationin tarkaksi tai eritellyksi vastineeksi. Lönnrotin vuonna 1847 ilmestyneessä *Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki* -teoksessa sivistys oli kulturia ja säädyllisyyteen viittaavaa hyfsingii. (Lönnrot 1847, 10 & 131.) [5] Muista 1840-luvuilla tehdyistä sanalistauksista Wolmar Schildtin sanalistassa vuodelta 1844 sivistys käännettiin sanalla bildning (Kilpinen 1844, 223). Vuonna 1846 Pietari Hannikaisen suomentamaa lainopillista käsikirjaa varten tehdyssä SKS:n asettamassa sanalistassa ruotsin kielen civilisation oli käännetty sivistykseksi (Hannikainen 1846). [6] Varsinaisista sanakirjoista ensimmäisenä sivistys esiintyi D.E.D. Europaeuksen vuonna 1853 ilmestyneessä sanakirjassa. Tällöin ruotsinkielisestä kulttuurikäsitteistöstä sivistyksen käännöksinä esiintyivät bildning ja civilisation (Europeus 1853, 52, 80). [7] Vuonna 1860 ilmestyneessä Liliuksen sanakirjassa sivistyminen oli

käännetty bildningiksi (Lilius 1860, 95). Samana vuonna ilmestyneessä Eurénin sanakirjassa sivistys oli taas civilisationia (Eurén 1860, 374). Vuonna 1865 ilmestyneessä Ahlmanin sanakirjassa sivistyksen käännöksinä esiintyivät kaikki kultur, bildning ja civilisation (Ahlman 1865, 49, 83, 344). Samoin oli vuosina 1874 ja 1880 ilmestyneessä Lönnrotin suuressa *Suomalais-Ruotsalaisessa sanakirjassa* (Lönnrot 1874, 798; Lönnrot 1880, 556).

Lönnrotin varhainen sivistys-käsitteen käyttö ja Herderin kieliteoriaan perustunut lainasanojen vältteleminen johti käsitteen jättämiseen ilman tarkkoja määritelmiä. Tämä on osaltaan johtanut vielä meidänkin aikanamme näkyvissä olevaan sivistys-käsitteen merkitys-alan moninaisuuteen.

Oppineiston bildning-sivistys

Suomeen ei kuitenkaan muotoutunut sellaista omaehtoisesti ja muiden kielten vaikutuksesta vapaana kehittyntä kulttuurikäsitteistöä, jota Lönnrot ehkä olisi toivonut. 1840-luvulla nimittäin tapahtui ruotsinkielisen kulttuurikäsitteistön käytössä muutoksia, jotka väistämättä vaikuttivat myös sivistys-käsitteen sisältöön ja käyttöön.

Sivistyksen käyttö suomenkielisissä julkaistuissa teksteissä yleistyi vasta 1840-luvun loppupuolella. Tällöin sen ottivat käyttöönsä erityisesti *Suometar*-lehden ympärille kerääntyneet nuoret fennomaanit. Sivistyksen tulo yleiseen kielenkäyttöön oli yhteydessä siihen, että se alettiin 1840-luvun puolivälistä lähtien nähdä yhä selvemmin ruotsin kielen bildning-sanana vastineena. Bildning-käsite taas alkoi 1840-luvun aikana esiintyä entistä useammin ruotsinkielisessä julkisuudessa. Suuri merkitys tässä oli J. V. Snellmanilla, joka viljeli 1840-luvun tuotannossaan bildning-sanana useasti. Snellman oli 1840-luvun kuluessa hahmotellut kansallisen ohjelmansa, joka oli suunnattu erityisesti ruotsinkieliselle sivistyneistölle. (Jalava 2006, 113–116.) Tässä ohjelmassa bildning oli avainkäsitteen asemassa. Käsite oli keskeinen Snellmanin vuonna 1842 ilmestyneessä kansallisfilosofiassa *Läran om staten* (Ojanen 1981, 39). Bildning esiintyi eksplisiittisesti myös Snellmanin 1840-luvun ruotsinkielisten lehtien *Saiman* ja *Literaturbladin* tehtävämäärittelyissä. (Ks. Snellman 1846 & Snellman 1847.)

Saksan kielen *Bildung* ja ruotsin kielen bildning olivat kokeneet käsitteellisiä muutoksia Saksassa vallallaan olleen idealistisen filosofian käsissä. Alun perin bildning oli ruotsinkielisessä saksalaisperäisessä kulttuurikäsitteistössä viitannut yksilön muotoutumiseen, mutta se oli alkanut saada saksalaisen idealismin vaikutuksesta myös kollektiivisia sävyjä. Saksassa *Bildung* oli kehitetty 1700-luvulla romantiikan aikaan, jolloin sen keskiöön asettui yksilö, joka muotoutui oman sisäisen geniüksensa tai lakinsa mukaisesti. (Lovlie & Standish 2003, 3.) 1800-luvun idealisteille, kuten suomalaisen ajatteluun vaikuttaneelle Hegelille, jako subjektin ja objektin tai yksilön ja maailman välillä ei ollut näin kategorinen. Sama päti Hegelin *Bildung*-käsitteeseen. Se ei viitannut ainoastaan ihmisen omakohtaiseen henkiseen muotoutumiseen, vaan tämä prosessi oli kytköksissä hengen (Geist) kautta myös kansakunnan ja ihmiskunnan muotoutumiseen. (Lovlie & Standish 2003, 3; ks. myös Väyrynen 1981, 92–95.)

Suomessa hegeliläistä linjaa edusti juuri julkisuudessa bildning-käsitettä laajasti viljellyt J. V. Snellman (Ks. Rantala 2006; ks. myös Väyrynen 2007). Hegelin tavoin subjekti-objekti-jako ei Snellmanille ollut kategorinen, vaan bildning-prosessin kautta subjekti laajensi tietoisuutensa osalliseksi objektiiviseen. (Jalava 2005, 157–166, ks. myös 180–182.) Snellmanille bildning ei rajoittunut vain ihmisen sisäiseen tilaan, vaan hän käytti sitä myös yleisemmässä merkityksessä. Bildning oli ennen kaikkea kansakunnan henkistä muotoutumista, joka kuitenkin tapahtui samalla myös yksilöiden tasolla. Kun viranomaiset määräsi-

vät Snellmanin *Saiman* lopetettavaksi loppuvuodesta 1846, Snellman otti lehden jäähyväisnumerossa voimakkaasti kantaa kansallisen ja yhteisen bildningin puolesta. Snellman korosti bildningin yleisyyttä. Hän rinnasti sen inhimillisyyteen ja humanisuuteen sekä totesi että bildning on sitä, että ymmärtää ajan hengen ja asemansa siinä. Tällöin ihmisen pitää vielä suuntautua yksityisestä elämästään yleiseen, olla muille hyödyksi. Bildning ei ollutkaan Snellmanin mukaan riippuvainen yksilön yhteiskunnallisesta asemasta, vaan myös esimerkiksi ajan hengen tiedostavalla ja siinä oikein omassa tilassaan toimivalla talonpojalla saattoi olla bildningiä. (Snellman 1846.)

Yleinen kansallinen bildning oli myös avainasemassa siinä, että yksilö saattoi löytää sisäisen bildninginsä. Snellman korosti, että oman ajan hengen bildning ei voinut tavoittaa yksilöä muuten kuin kansakunnan sivistyksen välittämänä. Ihmisen oli tunnistettava ajan hengen vaatimukset itsessään ja sen jälkeen laajennettava toimintaansa omasta yksityisestään kansakunnan yleiseen. Yksilön piti pyrkiä käsittämään oman kansakuntansa asema suhteessa muihin kansakuntiin ja sen jälkeen toimia kansakuntansa hyväksi omassa elämänpiirissään ja yhteiskunnallisessa asemassaan. (Snellman 1846.)

Snellmanin heijasteleman hegeliläisen idealismin kautta suomen ruotsinkieliselle oppineistolle muotoutui bildning-käsite, joka saattoi viitata niin yksityiseen kuin kollektiiviseen henkiseen muotoutumisprosessiin. Subjekti–objekti -jaon hälventyessä bildningin saattoi ymmärtää sekä yksilöllisenä kehityksenä että kulttuurin kaltaisena kollektiivisena sfäärinä. Tästä johtuen Snellmanin bildning ja kultur näyttäytyvät lähes synonyymeinä. (Ks. myös Rantala 2006, 15–19.)

Snellmanin kansallinen ajattelu sai erityistä vastakaikua Savo-Karjalaisessa Osakunnassa, jossa oli 1840-luvun alkupuolella virinnyt nationalistinen innostus. Se oli pitkälti Snellmanin herätystyön innoittamaa ja suuntautui kansanvalistukseen, mutta siihen liittyi myös uusia piirteitä. Suomen suvun yhteisyyttä vaalittiin, ja jopa ensimmäisiä Suur-Suomi kuvitelmia lausuttiin ääneen panfennistisissä tunnelmissa. (Waris 1939, 214–218.) Innostusta kansan kieleen, kulttuurin ja historiaan selitti myös se, että Savo-Karjalaisessa osakunnassa oli ajan oloon poikkeuksellisen paljon ylioppilaita, jotka olivat peräisin yhteiskunnan alemmasta, suomea puhuvasta kansanryhmästä. Ylioppilaiden joukossa oli myös ruotsinkielisiä, jotka opiskelivat innolla suomen kieltä. (Waris 1939, 137–138.)

Sekä yleisellä kulttuurisen identiteetin että yksilön kehityksen tasolla toimiva snellmanilainen 'bildning' oli erityisen toimiva käsite tälle nationalistiselle etujoukolle. Suomella tai suomalaisilla ei 1840-luvun näkökulmasta voitu katsoa olevan omaperäistä, laajaa ja kaikkia kansanosia koskettavaa 'kulturia', joka ajan ymmärryksessä saatettiin samaistaa lähinnä kirjallisuuteen. Lähes kaikki Suomessa näkyvissä olleet institutionaaliset rakenteet, kuten lait ja hallintojärjestelmä, olivat ruotsalaista tuontitavaraa. Näin ollen puhe suomalaisesta 'civilisationista' olisi helposti leimattu järjettömyydeksi. Suomessa saatettiin kuitenkin ajatella olevan kansallista bildningiä, kaikille kansalaisille yhteistä henkistä omalaatuisuutta ja yhteisyyttä. Näin snellmanilaisittain ymmärretty bildning kelpasi mainiosti nuorelle oppineistolle Suomen tilanteeseen sopivaksi kulttuurisen identifikaation ja identiteetin välineeksi.

Sivistys alettiin nähdä bildningin vastineena 1840-luvun loppupuoliskon nationalistisen innostuksen aikana. Vuonna 1844 Wolmar Schildt (Wolmari Kilpinen) kirjoitti *Suomi*-aikauskirjassa sivistyneistä suomalaisista ja heidän vanhasta ruotsalaisesta sivistyksestään Kirjoituksensa lopussa olleessa sanastossa hän ruotsinsi sivistys-sanan yksinkertaisesti sanalla bildning. (Kilpinen 1844, 218, 223.) Seuraavana vuonna Viipurissa ilmestyneen *Kanawa*-lehden päätoimittaja Pietari Hannikainen alkoi kääntää ja painattaa lehdessään

Snellmanin *Saimassa* julkaisemia kirjoituksia. Hannikainen suomensi Snellmanin käyttämän bildningin näissä kirjoituksissaan sivistykseksi. (Ks. Hannikainen 1845a; 1845b.)

Sivistys-käsite levisi pian vielä harvalukuiselle nuorelle suomenkieliselle oppineistolle. Savo-Karjalaisen osakunnan nationalistinen ydinjoukko laati vuoden 1847 maaliskuussa valan kaltaisen sopimusasiakirjan, joka tunnetaan nimellä ”Nuorten suomalaisuuden liitto”. Sopimustekstissä sitouduttiin oppimaan ja käyttämään suomen kieltä taistelussa ruotsin kielen ylivaltaa vastaan. Sopimusasiakirja oli laadittu rinta rinnan ruotsiksi ja suomeksi, siten että bildning oli käännetty suoraan sivistykseksi.

Me tahdomme valon maassamme voittavan. Sentähden on ja pitää olla meidän velvollisuus, kaikilla neuvoilla, ja aina, kussa vaan kätemme käypi, valkeuden levittäminen rahvaalle, ja isänmaanlemmen, sekä kansallisen sivistyksen nostaminen. (Waris 1939, 160–161.) [8]

Nuori oppineisto alkoi toteuttaa ohjelmaansa lähinnä saman vuoden alussa julkaisunsa aloittaneen *Suometar*-lehden palstoilla. Seuraavien vuosien aikana sivistys-käsite levisi suomalaisen yleisempään kielenkäyttöön juuri tämän sanomalehden kautta. [9] Sivistymisen yleistymisessä oli suuri merkitys juuri bildning-käsitteen monikäyttöisyydellä. Sitä voitiin käyttää yleisessä, usein kulttuuriseen identifikaatioon viittaavassa mielessä, mutta myös yksilötasolla viittaamaan ihmisen tiedon kautta tapahtuvaan muotoutumiseen. Sivistys-sana esiintyiikin alkuvuosina useimmiten puheenvuoroissa, joissa korostettiin rahvaan koulutuksen tärkeyttä. Tällöin sivistyksen kanssa rinta rinnan esiintyi usein sana tieto tai tietoisuus. Esimerkiksi Antero Warelius vakuutteli lukijoilleen vuonna 1847, ettei ”sivistys ja eikä tiedollisuus” vähenisi, vaikka koulut muuttaisivat opetuskielensä suomeksi (Varelius 1847b). Paavo Tikkanen toi niin ikään vuonna 1847 esiin sen, kuinka kotimaisen kirjallisuuden nousun esteenä on ollut se, että sen tekijät ovat joutuneet hankkimaan ”sivistyksen-sä ja tietonsa” ruotsin kielellä (Tikkanen 1847). Seuraavana vuonna ilmestyneissä rahvaankouluja käsittelevissä artikkeleissa sivistys oli vahvasti esillä. Tikkanen piti kouluja yhteisen sivistyksen perustana (Tikkanen 1848a, ks. myös Tikkanen 1848b). Yksilötasolla ymmärretty sivistys linkittyi 1840-luvulla käynnissä olleeseen keskusteluun rahvaankouluista. Kun tämä ruotsiksi käyty keskustelu siirtyi ruotsin kielestä suomeen, siinä usein käytetty bildning-sana kääntyi vaivattomasti suomen kielellä sivistykseksi.

Kansalliseen identifikaatioon ja yksilön kehitykseen viittaavan merkityksen lisäksi bildning-sivistyksellä oli 1840-luvulla vielä yksi merkittävä tehtävä. Bildningistä käännetty sivistys oli tärkeä käsite *Suometar*-lehden ympärille kerääntyneen nuoren oppineiston ryhmäidentiteetille. Jo Suomettaren ensi numerosta lähtien sivistyksestä tuli nimittäin käsite, jonka avulla nuori oppineisto teki eroa suomenkieliseen rahvaaseen. Lehti korosti jo tilausilmoituksessaan, että Suomettaren kirjoitustapa ja sisältö on suunnattu ”niiden mielen mukaan, jotka kuuluvat sivistyneempiin säätyihin”. (*Suometar* 1847.) Lukijoille suunnatussa alkulauseessaan *Suometar* myös pahoitteli, jos se ei pystyisi puhumaan ”niinkuin sivistyneissä seuroissa on sopiva”. (Varelius 1847a)

1840-luku oli suomalaisen sivistyneistön muotoutumisen aikaa. Nuoret ylioppilaat alkoivat ottaa osaa kansan tietojen ja arvojen ohjaamiseen. Matti Klinge on korostanut, että tällöin ”poliittis-kirkollisen establishmentin suhteen vapaa ja irrallinen mutta silti tiedollisesti korkeatasoinen ryhmä otti yleisiä kansallisia tehtäviä”. Klinge liittää suomalaisen oppineiston syntymisen laajempaan yleiseurooppalaiseen hengenliikkeeseen, jossa oli kyse poliittiseenkin kehitykseen vaikuttavan intelligentsijan muodostumisesta. (Klinge 1989, 168 & 173–174.) Sivistys-käsite oli tässä kehityksessä tärkeässä osassa. Fennomaanit kyllä tunsivat aitoa vetoa kansaa kohtaan, mutta heillä oli myös tarve erottautua siitä itsenäiseksi

etujoukoksi eli sivistyneiksi. Sivistys toimi alusta alkaen tämän erottautumisen välineenä. Nuoret fennomaanit pitivät itseään sivistyneinä (bildad). Sivistyneistö-sana on tullut kielenkäyttöön vasta 1900-luvun puolella. (Hakulinen 1979, 468.)

Kun sivistys alettiin nähdä ruotsin bildning-sanana vastineena, käsitteen jo ennestään laaja ala levisi kattamaan myös yksilöllisen tiedollisen kehityksen alan. Bildning-sivistyksen kollektiivisesta merkityksestä tuli sopivuutensa ansiosta tärkeä käsite suomalaiselle nationalistiselle liikkeelle ja etenkin sen piirissä toimineelle oppineistolle. Bildning ei kuitenkaan syrjäyttänyt sivistys-käsitteeseen aiemmin liitettyjä civilisation ja kultur -merkityksiä, jotka ovat säilyneet meidän päiviimme asti. Sivistyksen samaistuessa bildningiin siitä tuli otollinen käsite kansalliselle modernisaatioprojektille. Samalla käsitteellä saatettiin nyt viitata sekä kansan opillisen tason nostamiseen että yhteiseen kansalliseen identiteettiin. Molemmat samaistettiin yhteen ja yhteiseen kansalliseen kehitysprojektiin.

Sivistys yksilön omaehtoisena itsereflektiivisenä muotoutumisena

Oppineisto käytti sivistys-käsitettä 1840-luvulla koko ajan lisääntyvässä määrin. Tästä huolimatta käsitettä ei kuitenkaan juuri määritelty. Sivistyksellä saatettiin viitata esimerkiksi suuriin maailmanhistoriallisiin prosesseihin, kulttuuriseen identifikaatioon tai yksilön tiedon hankkimiseen. Se, mihin merkitykseen kulloinkin viitattiin, täytyi lukea tekstin muusta kontekstista.

Kyse oli siitä, että sivistys-käsitettä käyttävällä oppineistolla oli käytössään asiaa koskeva ruotsinkielinen jäsenyys. Useimpien ajan oppineiden äidinkieli oli ruotsi. Suomea käytäessään he saattoivat koko ajan turvautua ruotsin kielen jäsentelyihin. Näin ollen sivistys-käsitettä ei tarvinnut määritellä suomeksi.

Tilanne muuttui vasta, kun sivistys-käsitettä alettiin käyttää teksteissä, jotka oli selkeästi suunnattu suomenkieliselle kansalle. Vuonna 1845 ilmestyi kansanlehti *Maamiehen Ystävissä* kirjoitus, jossa käsiteltiin ihmisen sivistyneeksi tuleamista. Kirjoittajan mielestä ulkoapäin tuleva tieto, kuten kirjat ja säännöt ja niiden omaksuminen, mahdollistaa ihmisen ymmärryksen selvenemisen ja uudistumisen. Näin ihminen oppii tuntemaan paremmin elämän päämäärän, hän oppii elämään onnellisesti kristillisessä yhteydessä ja edesauttamaan yhteistä etua. Tekstin mukaan ihminen, joka haluaa lukea ja oppia, myös oppii tuntemaan tämän kaiken paremmin kuin se, jota tiedon omaksuminen ei kiinnosta. Tällä tavoin hänestä tulee sivistynyt. (Bäckvall 1845.)

Tekstin takana oli Rovaniemen kirkkoherran apulainen Johan Bäckvall. Hänet tunnetaan Suomen lehdistön historiassa rahvaalle suunnatuista dialogimuotoisista opettavaisista tarinoistaan, joita hän julkaisi ensin *Maamiehen Ystävissä* ja myöhemmin *Oulun Viikko-Sanomissa*. Niiden päähenkilöinä oli yleensä kaksi talonpoikaa, joista valistuneempi antoi neuvoja toiselle. (Tommila 1988, 159, 255, viite 8.)

Ei ole sattumaa, että sivistystä määriteltiin vasta sitten, kun siitä kirjoitettiin kansalle. Tullessaan kansanomaiseen käyttöön sivistyksellä piti olla jokin konkreettinen, johonkin perusyksikköön palautuva merkitys, koska kansalla ei ollut käytössään oppineiston tapaan kahdella kielellä toimivaa koodistoa, josta ammentaa merkityksiä. Bäckvall ratkaisi asian määrittämällä kansalle itsekasvatuksellisen tehtävän. Ihmisen piti omaksua tietoa, jotta hän saattoi ottaa osaa yhteiseen kristilliseen kansalliseen elämään. Sivistyksen kautta ihminen oppi tuntemaan elämän tarkoitusta ja kaiken lisäksi hän oppi tuntemaan tähän onnelliseen olotilaan vievän mekanismin.

Bäckvallin sivistyksen esikuvana oli selvästi ruotsin kielen bildingin tai saksan kielen *Bildungin* yksilöön osoittava ydinmerkitys. Siinä yksilön muotoutuminen on itsereflektiivi-

nen prosessi. *Bildungin* ja bildingin merkityksessä kuva tai muotoilu onkin tärkeässä asemassa. (Vierhaus 1972, 509–510; ks. myös Hansson 1999, 45–46.) Bäckvall liitti nämä elementit selvästi myös sivistykseen viisi vuotta myöhemmin ilmestyneessä samantapaisessa dialogimuotoisessa tarinassaan. Siinä päähenkilö Matti moitti kansaa siitä, että se etsii arvoa, kunniaa ja sivistystä sivistyneen maailman turhista koristuksista ja matkimalla rikkaiden ylenpalttisuutta. Matti esitti, ettei taidemaalari tai kuvanveistäjäkään ala ensimmäiseksi viimeistellä työalaansa, ennen kuin hän on antanut sille ”jonkun kuvan eli muodon”. Samoin oli Matin mukaan tehtävä ihmisen sivistyksen suhteen. Hänen mukaansa ”kaikki sivistys on alettava sisästä, se on sydäimestä, ja valmistuttava ulkoa, niin että osoittaiksen kauniista käytöksistä ja hyvistä tavoista”. Matti korosti jumalallisuutta ja hyviä tapoja sivistyksen perustuksina. Ilman niitä kiilsivät Bäckvallin mukaan ”siliämmänkin pinnan läpi, himojen raakuus ja pysymättömyys”. (Bäckvall 1850.)

Bäckvallin kansalle suuntaamat kirjoitukset olivat ensimmäisiä suomen kielellä tehtyjä määritelmiä. Samalla ne olivat ainoita lajissaan 1840-luvulla. Jos sivistystä ei ollut ollut tapana määritellä, niin miksi juuri Bäckvall teki sen? Syy löytynee Bäckvallin henkilöhistoriasta ja hänen asemastaan nousevassa suomenkielisessä liikkeessä. Haapajarveläisen talonpoikaistalon poikana Bäckvall oli lähtöisin kansasta. Äidinkielenään hän puhui suomea ja apulaispappina hän oli päivittäin tekemisissä suomenkielisen rahvaan kanssa. Ajan oppineiston aatteet ja kielelliset jäsennykset eivät myöskään olleet hänelle vieraita. Bäckvall oli fennomaaniseen liikkeeseen yhteydessä lähinnä Elias Lönnrotin kautta, jonka *Mehiläiseen* hän oli lähettänyt runoja. 1850-luvulla hän myös seurasi Lönnrotia *Oulun Viikko-Sanomien* päätoimittajana. Myöhemmin Bäckvall tunnetaan Topeliuksen *Maamme kirjan* ja *Luonnon kirjan* suomentajana. Saamansa koulutuksen ansiosta kulttuurin ruotsinkielinen jäsenitys oli tullut hänelle tutuksi. Bäckvall oli fennomaani, mutta hänen fennomaniansa erosi kaukana etelän keskuksissa toimineiden, usein taustaltaan ruotsinkielisten oppineiden aatteista. (Simelius 1916, 436–441.)

Bäckvall oli kosketuksissa sekä oppineiston ruotsinkieliseen traditioon että kansan kristillisen maailmankuvan sävyttämään ajatteluun. Tämä näkyi siinä, että Bäckvallin sivistys oli monessa mielessä käänös bildningistä ja *Bildungista*, mutta hän lisäsi siihen voimakkaan viittauksen kristillisyyteen. Tämän hän teki varmasti siksi, että oli ammatiltaan pappi, mutta myös siksi, että tiesi sen puhuttelevan kristilliseen traditioon nojaavaa rahvasta.

Johan Bäckvall toi kansanomaisilla määrittelyillään sivistyksen merkityksen yksilötasolle, koskettamaan tavallisen rahvaankin elämää. Tätä kautta sivistys levisi myös kansanomaiseen käyttöön. Bäckvall toimikin eräänlaisena kahden kulttuurin tai kielellisen sfäärin sovittelijana. Hän otti koulutuksen myötä saamastaan ruotsin kielestä bildningin sisäisyyden ja itsereflektiivisyyden ja yhdisti sen kotoa peräisin olevaan tietoonsa siitä, millä tavalla esitetty asia voisi puhutella kansanomaista ajattelua.

Sivistyksen omaleimaisuus

Reinhold von Becker kehitti 1820-luvun alussa sivistys-sanan ruotsinkielisen civilisation-sanan vastineeksi käyttäen raaka-aineenaan jo ennestään vanhassa kirjakielessä tuttua siveä-sanaa. 1830-luvulla Elias Lönnrot käytti sivistystä kehitystä tarkoittavana yleiskäsitteenä, joka vastasi koko ruotsinkielisen käsiteistön alaa. Sivistyksen käyttö yleistyi 1840-luvulla, kun se alettiin ymmärtää ruotsinkielen bildning-sanan vastineena. Tällöin se saatettiin jo ymmärtää sekä yleisenä ja kollektiivisena että yksilön sisäisenä kehittymisenä. Oppineisto käytti sivistystä, mutta ei määrittelyt sitä. Sivistyksen ensimmäinen määrittely näh-

tiin Johan Bäckvallin kansalle suunnatussa kirjoituksessa, jossa sivistystä määriteltiin kristillisyyden kautta tapahtuvana itsereflektiivisenä muotoutumisena.

Suomen kielen sanasta sivistys muotoutui näin 1820–40-luvuilla omaleimainen kulttuurikäsite, jossa yhdeksi käsitteeksi kristallisoitui koko sen esikuvana toiminut saksalais-ruotsalainen kulttuurikäsitteistö.

Sivistyksen muotoutuminen merkityssisällöltään näin laaja-alaiseksi ja kattavaksi johtui ensinnäkin siitä, että sitä muotoiltiin jatkuvassa kaksikielisessä tilassa. Suomalaista kirjakieltä kehittävä joukko oli joko äidinkieleltään ruotsinkielisiä tai ainakin saanut koulutuksensa tällä kielellä. Tästä johtuen he saattoivat puhua, kirjoittaa ja lukea suomeksi sivistyksestä, mutta ajatella ja jäsentää sen monimuotoisuutta ruotsin kielen eritellymmän kulttuurikäsitteistön avulla. Kaksikielisestä käsitteellisestä tilasta johtuen sivistyksen käsitettä ei määritelty 1820–40-lukujen aikana lähes ollenkaan. Määrittelyjen puuttuessa sivistys-käsitteen sisällöstä ei myöskään neuvoteltu suomeksi, minkä vuoksi käsite pysyi epämääräisenä.

Toiseksi sivistys-käsitteen muotoutumiseen vaikutti se, että suomen kielen ylin auktoriteetti Elias Lönnrot halusi vaalia suomen kielen puhtautta. Tämä tarkoitti lainasanojen lähes kategorista välttelemistä. Vanhan kirjakielen sanasta siveä johdetun sivistys-sanan rinnalle ei luotu eurooppalaisten kielten eritellympää kulttuurikäsitteistöä kuvaavaa suomenkielistä termistöä. Lönnrot sinetöi sivistys-käsitteen kohtalon jo 1830-luvun ensimmäisissä suomennostöissään. Sivistys sai olla sekä bildningiä, kulturia että civilisationia.

Kolmanneksi sivistys-sanan monimuotoisuuteen vaikutti tuon ajan oppineiston ajatteluun vaikuttanut saksalainen idealistinen filosofia. Snellmanin välityksellä Suomeen kantautunut hegeliläinen ajattelu yleistyi Suomessa samaan aikaan, kun sivistys-käsitteen käyttö lisääntyi 1840-luvun loppupuolella. Hegeliläisessä ajattelussa yksilöllisen ja kollektiivisen välinen erittely ei ollut spesifiä. Pikemminkin ne nähtiin toisiinsa yhdistyneinä ja prosessuaalisina. Tämä koski myös bildning-käsitettä, jonka ruotsinkielinen käsitteellinen tila laajeni siten, että jo ennestään monimuotoinen sivistys voitiin helposti ymmärtää suomenkieliseksi vastineeksi.

Sivistys-käsitteen varhaishistorialla on merkitystä, sillä sen nykymerkityksen sisältö ja rajat näyttävät muotoutuneen jo käsitteen käytön alkuaikoina 1820–1840-luvuilla. Käsitteellisiä muutoksia on toki tapahtunut. Ajan kuluessa esimerkiksi sivistyksen yksilöllinen sisäinen puoli on vähittäin korostunut, kun taas kulttuuri- ja varsinkin ulkonaisiin rakenteisiin viittaava sivilisaatiomerkitseminen ovat haalistuneet. Sivistys-käsite ei kuitenkaan ole menettänyt kehitysvaiheistaan kummunnutta omaleimaisuuttaan eurooppalaisten kulttuurikäsitteiden joukossa.

Sivistys-käsitteen merkitysalan säilyminen osoittaa, kuinka kielen normien muotoutumisajan historiallisella kontekstilla on merkitystä myöhempien aikojen ihmisten ajattelutapoihin. Käsitteiden vakiintumisajan mahdollisuudet ja rajoitteet ovat vaikuttaneet siihen, miten myöhemmät kielenkäyttäjät ajattelevat ja jäsentävät maailmaa.

Viitteet

[1] Rapola kyllä näkee sivistys-käsitteen taustalla oppineiston 1800-luvun alussa omaksuttaman aatepohjan sekä sanan etymologisen pohjautumisen jo 1500-luvun vanhassa kirjakielissä tunnettuihin sanoihin siveä ja siivo. Tästä huolimatta hän pitää sivistys-käsitteen muotoutumisessa oleellisena kansan suusta kuultuja murteellisia muotoja. (Ks. Rapola 1946, 376–380.) Sopii kuitenkin epäillä, voidaanko 1900-luvulla tehtyjen murre sanojen keräysten avulla selvittää, miksi 1820-luvulla otettiin käyttöön jokin uusi sana. Siirtymää on myöhemmin

1800-luvulla voinut tapahtua myös toiseen suuntaan, nimittäin oppineiston muotoilemasta kirjakiielestä kansan käyttämiin murteisiin.

[2] Yksilöstä *Bildung* on analogisesti siirretty myös kollektiivisiin yksiköihin, kuten yhteisöihin, kansakuntaan ja kansanryhmiin.

[3] Lönnrotin kulttuurikäsitteistä ks. Karkama 2001, 89–90.

[4] Myös Rapola näki varhaisen sivistys-sanan merkityksen juurena civilisationin. Tämä ei kuitenkaan nouse hänen tulkinnassaan keskeiselle sijalle. Ks. Rapola 1946, 380.

[5] *Kulturilla* oli myös toinen käänös: taidollisuus. Lönnrot 1847, 131.

[6] Sivistys oli silloin tällöin 1800-luvulla tavattavissa myös muodossa ”siivistys”. Hannikaisen suomentama *Asianajaja eli lainopillinen käsikirja Suomen kansalle* ilmestyi vuonna 1847.

[7] Tämän lisäksi sivistys oli käännetty ruotsiksi *belefvnhet*, *förädling* ja *hyfsning*, jotka viittaavat hyväkäytöksisyyteen, jalostumiseen ja säädyllisyyteen. Ks. Europaeuksen suomalais-ruotsalaiseksi konvertoitu ja täydennetty sanasto osoitteesta: [http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/europaeus_sanastot/sanakirja1853_rdf.xml].

[8] Nuorten Suomalaisuuden Liiton sopimusasiakirjan allekirjoittajia olivat August Ahlqvist, Aksel Aspelund, Paavo Tikkanen, C. F. Forsius, Carl Collan, Fredrik Polén, Oscar Toppeilius, Nestor Tallgrén, Andreas Wareljus, D.E.D Europaeus ja August Schauman. Näistä Nuoren suomalaisuuden liiton aloitteen tekijä Ahlqvist, Paavo Tikkanen, Fredrik Polén, Andreas Wareljus ja D.E.D Europaeus osallistuivat vuoden 1847 alusta lähtien ilmestyneen Suometaren tekemiseen. (Jäljennös sopimusasiakirjasta, ks. Waris 1939, 160–161.)

[9] Kansalle sivistys-sana tuli tutuksi myös Savo-Karjalaisen osakunnan vuosina 1845–1847 julkaisema kolmiosainen kirjasarja *Lukemisia Suomen Kansan Hyödyksi*.

Lähteet

Digitaaliset lähteet

CD-Perussanakirja 1997. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Helsinki: Edita. Kansalliskirjaston Historiallinen sanomalehtiarkisto ja aikakauslehdet -palvelu. Verkossa: <http://digi.kansalliskirjasto.fi/>.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen Kaino-aineistopalvelu, varhaisnykysuomen korpus. Verkossa: http://kaino.kotus.fi/korpus/1800/meta/1800_coll_rdf.xml.

Painetut lähteet

Sanakirjat

Ahlman, Frans F. 1865. *Svenskt-finskt lexikon*. Helsingfors: Finska Litteratur-Sällskapet.

Eurén, E., E. 1860: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Hämeenlinna.

Europaeus, D. E. D. 1853. *Svenskt-Finskt Handlexikon*. Ruotsalais-suomalainen sanakirja. Helsinki: Finska literatursällskapet.

Ganander, Christfrid 1997 (1787). *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. SKST 676. Helsinki: SKS.

Juslenius, Daniel (1745): *Suomalaisen Sana-Lugun Coetus*. Näköispainos H. G. Porthanille kuuluneesta sanakirjasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1968.

Lilius, Aukusti 1860. *Suomenkielinen lukemisto*, Sanakirja. Toinen, korjattu ja paljon enennetty, painos. Turku.

Lönnrot, Elias 1847. *Ruotsin, suomen ja saksan tulkki*. Helsinki: Simeliuksen perilliset.

Lönnrot, Elias 1874. Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Edellinen osa A-M. Helsinki: SKS
Lönnrot, Elias 1880. Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Jälkimmäinen osa N-Ö. Helsinki: SKS

Aikalaiskirjallisuus ja lehdet

- Becker, Reinhold von 1819. Prenumerations anmälan. Åbo Allmänna Tidning no. 142, 4.12.1819.
- Becker, Reinhold von 1821. Kansan valistuksesta. Turun Wiikko-Sanomat. No. 19, 12.5.1821.
- Becker, Reinhold von 1822a. Näistä Sanomista ja tietoin lähettämisestä niihin. Turun Wiikko-Sanomat no. 1, 5.1.1822.
- Becker, Reinhold von 1822b. Vilpitön tutkinto kysymyksestä, jos maakunnallemme olisi etua suomen kielen lukemisesta yhteisissä kouluissamme. Turun Wiikko-Sanomat no. 51, 21.12.1822.
- Bäckvall, Johan 1845. Maamiehen Ystävän lukioille. Maamiehen Ystävä no. 52, 27.12.1845.
- Bäckvall, Johan 1850. Matin ja Pekan keskusteleminen väliaikaisista töistä. Maamiehen Ystävä no. 21, 25.5.1850.
- Hannikainen, Pietari 1845a. Kansakouluista. Kanawa, Sanansaattaja Wiipurista no. 16, 26.4.1845.
- Hannikainen, Pietari 1845b. Suomen kirjallisuudesta. Kanawa, Sanansaattaja Wiipurista no. 22, 7.6.1845.
- Hannikainen, Pietari 1846. Lainopillisia nimityksiä. Kanawa, sanansaattaja Wiipurista No. 24, 1.7.1846.
- Kilpinen, Wolmari 1844. Muutama sana suomen kielen rikastuttamisesta. Suomi 1844, 217–224.
- Loebell, J. W. 1829. C. F. Beckers Werldshistoria. fortsatt af Woltmann och Menzel. Öfwersättning efter den af J.W. Loebell omarbetade sjette original-upplagan. Första delen. Örebro: N. M. Lindh.
- Lönnrot, Elias 1836a. Muistelmia Ihmisten Elostä Kaikkina Aikoina. Ensimmäinen Kirja. Oulu: Barck.
- Lönnrot, Elias 1836b. Suomen kielestä. Mehiläinen 3/1836, 10–12.
- Lönnrot, Elias 1836c. Muinelmia. Lieto Lemminkäinen. Mehiläinen 5/1836, 5–12.
- Lönnrot, Elias 1839. Lauluja. Mehiläinen 6/1839, 83–96.
- Lönnrot, Elias 1840. Kanteletar taikka Suomen Kansan Vanhoja Lauluja ja virsiä. I kirja. Helsinki.
- Lönnrot, Elias 1857. Suomalaisia Kielen-oppisanoja. Suomi 1857, 73 – 87.
- Lönnrot, Elias 1991 (1842). Om närvarande tids poesie hos Finska Allmogen. Elias Lönnrot. Valitut teokset 3. Kirjoitelmia ja lausumia. Toimittanut Majamaa, Raija. Helsinki: SKS, 172–182.
- Snellman, J. V. 1846. Bildning och allmän anda. Saima no. 51, 31.12.1846.
- Snellman, J. V.: 1847. Förord. Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning. No.1, 1.5.1847.
- Suometar 1847. tilausilmoitus. Suometar no. 1, 12.1.1847.
- Tengström, J.J 1817-1818. Om några hinder för Finlands litteratur och cultur. Teoksessa Aura. Turku: Aura-seura.
- Tikkanen, Paavo 1847. Suomen kielestä ja kirjallisuudesta. Suometar no. 15, 13.4.1847.
- Tikkanen, Paavo 1848a. Löytyykö Suomessa Rahvaankouluja? I–II Suometar No. 5, 4.2.1848 & Suometar No. 6, 11.2.1848
- Tikkanen, Paavo 1848b. Tarvitaanko Suomessa Rahvaankouluja? I–II Suometar No. 14, 7.4.1848 & Suometar No. 16. 22.4.1848.
- Topelius, Z. 1845. Äger det Finska Folket en historie? Joukahainen, II.189–217. Helsinki: Österbotniska Afdelning.
- Varelius, Antero 1847a. Alkulause. Suometar no. 1. 12.1.1847.

Varelius, Antero 1847b. Koulujen suomentamisesta. Suometar no. 17, 27.4.1847.

Kirjallisuus

- Bollenbeck, Georg 1996. Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters. Frankfurt am Main: Suhkamp.
- Elias, Norbert 2000 [1939]. The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations. (Orig. Über den Prozeß der Zivilisation). Malden: Blackwell Publishing.
- Geuss, Raymond 1996. Kultur, Bildung, Geist. History and Theory 35 (2), 151–164.
- Hakulinen, Lauri 1979. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Hansson, Jonas 1999. Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848-1933. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Hyvärinen, Matti, Kurunmäki, Jussi, Palonen, Kari, Pulkkinen, Tuija & Stenius, Henrik (toim.) 2003. Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere: Vastapaino.
- Hyrkkänen, Markku 2002. Aatehistorian mieli. Tampere: Vastapaino.
- Ikola, Osmo 2000. Porthan suomalaisen kielentutkimuksen tiennäyttäjänä. Teoksessa Manninen, Juha (toim.), Porthanin monet kasvot. Kirjoituksia humanistisen tieteen monitaiturista. Helsinki: SKS, 101–121.
- Jalava, Marja 2005. Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealisisessa kansallisaattattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914. Helsinki: SKS.
- Jalava, Marja 2006. J.V. Snellman – mies ja suurmies. Helsinki: Tammi.
- Karkama, Pertti 2001. Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet. Helsinki: SKS.
- Karkama, Pertti 2007. Kadonnutta ihmisyyttä etsimässä. Johdatusta Johann Gottfried Herderin aatteluun ja herderiläisyyteen Suomessa. Helsinki: SKS.
- Klinge, Matti 1989. Murroksen vuosikymmen. Teoksessa Klinge, Matti, Knapas, Rainer, Leikola, Anto & Strömberg, John: Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917. Helsinki: Otava, 140-215.
- Koselleck, Reinhart 2002. The practice of conceptual history. Timing history, spacing concepts. Stanford: Stanford University Press.
- Løvlie, Lars & Standish Paul 2003. Introduction: Bildung and the idea of a liberal education. Teoksessa Løvlie, Lars, Mortensen, Klaus & Nordenbo, Sven Erik (toim.), Educating Humanity: Bildung in Postmodernity. Malden: Wiley-Blackwell, 1–24.
- Manninen, Juha 1989. Tiede, Maailmankuva, kulttuuri. Teoksessa Manninen, Juha, Envall, markku & Knuutila, Seppo (toim.), Maailmankuva kulttuurin kokonaisuudessa. Aate- ja oppihistorian, kirjallisuustieteen ja kulttuuriantropologian näkökulmia. Oulu: Prometheus, Kustannusyhtiö Pohjoinen.
- Manninen, Juha 2003. Valoa valtion yössä. Modernin valtion oppi Suomessa 1830–31. Historiallinen Aikakauskirja 101 (2), 228–247.
- Ojanen, Eero 1981. Sivistys, tietäminen ja valtio – rapsodisia väitteitä Snellmanin teoksesta "Läran om staten". Teoksessa Snellman ja sivistys. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston filosofian laitos.
- Ojanen, Eero 2008. Sivistyksen filosofia. Helsinki: Kirjapaja.
- Rantala, Heli. Sivistyksen käsitteen merkitysoluttuvuuksista J.V: Snellmanin historiakäsityksessä. Ennen ja nyt 1/2006.
- Rapola, Martti 1946. Vanhaa ja uutta *sivistys* ja *valistus* sanoista. Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan 11. Virittäjä 1946, 370–381.
- Rapola, Martti 1953. Risukoista riipomia. Uusi sarja pakinoivia tutkielmia. Helsinki: WSOY.
- Simelius, Aukusti 1916. Juhana Bäckvall. Muutamia piirteitä. Aika 11, 436–441.

- Tommila, Päiviö 1988. Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859. Teoksessa Tommila, Päiviö (toim.) 1988: Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905. Kuopio: Kustannuskiila.
- Waris, Heikki 1939. Savo-Karjalaisen osakunnan historia. Porvoo: WSOY.
- Vierhaus, Rudolf 1972. Bildung. Teoksessa Brunner, Otto, Conze, Werner, Koselleck, Reinhart (toim.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischsozialen Sprache in Deutschland*, Band 1. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 508–551.
- Väyrynen, Kari 1981. Hegelin kasvatusajattelusta. Teoksessa Snellman ja sivistys. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston filosofian laitos, 88–108.
- Väyrynen, Kari 1992. *Der Prozess der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus*. Helsinki: SHS
- Väyrynen, Kari 2007. Sivistysprosessi ja koulutusinstituutiot J.V. Snellmanilla. Teoksessa Tähtinen, Juhani & Skinnari, Simo (toim.). *Kasvatus- ja koulukysymys Suomessa vuosisatojen saatossa*. Turku: Suomen kasvatustieteellinen seura, 149–166.

FM Heikki J. Kokko on tutkija Tampereen yliopistossa Historiatieteen ja filosofian laitoksella.